

МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ РОЗПОДІЛУ ГЕОПРОСТОРУ ЗА ОЗНАКАМИ «ЦЕНТР - ПЕРИФЕРІЯ»

Розглянуто проблематику диференціації простору за ознаками центру і периферії. Дано визначення «Центр» та «Периферія». Запропонована система методів, підходів та прийомів виділення периферії. На основі аналізу змін чисельності населення Херсонської області наведені можливості застосування наведених методів.

Ключові слова: центр, периферія, делімітація, методи, населення.

Pylypenko Ihor.

The problems of differentiation of space on the grounds of the centre and periphery was considers. The definition of "centre" and "Periphery" was given. The system of methods, approaches and methods of selection periphery proposed. Analysis of changes in population of Kherson region is given the possibility of applying methods.

Keywords: centre, periphery, delimitation, methods, population.

Постановка проблеми. Сучасні концепції та засади регіональної політики України передбачають вирішення наступного важливого завдання: запровадження глибокого вивчення та оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалів кожного регіону. Тим самим держава визнає недостатній рівень інвентаризації власних ресурсів розвитку та засадами регіональної політики стимулює регіональні дослідження.

Контрасти між центром і периферією пов'язані з тим, що зародження технологічних, соціальних і інших нововведень відбувається нерівномірно й не повсюдно. Центр - місце їхнього генерування, периферія - середовище їхнього поширення. Центр і периферія зв'язані між собою потоками інформації, капіталу, робочої сили й т.п. Рушійною силою, що забезпечує розвиток і відтворення систем "центр - периферія", служить якісна трансформація центра за рахунок генерування, впровадження й дифузії нововведень.

Процедура поділу геопростору за центро-периферійними ознаками є важливим етапом розробки локальних, регіональних та державних програм розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємовідносин та взаємозв'язків між центром та периферією привертає все більшу увагу дослідників, оскільки Україна вперше за багато років зіштовхнулася з проблемами територіально-економічної диференціації й регіональної справедливості, не пов'язаними із плановими показниками й ідеологічними установками, що регулюють взаємини між територіальними одиницями різного адміністративного рангу.

Основні теорії та концепції взаємовідносин між центром та периферією проаналізовані і представлені в працях, авторами яких є російські, українські (О. В. Грицай, Г. М. Лаппо, Б. Б. Родоман, М. С. Мироненко, В. О. Шевченко) та зарубіжні автори – Т. Хегерстрандт, А. Пред, Х. Перлофф, Б. Беррі, Дж. Фрідман, Г. Річардсон, В. Гендерсон, Ф. Перру, І. Валлерстейн). Окремі

узагальнення, певна історіографія центр-периферійних відношень наявна у роботі та в монографічному виданні Гладкого О. В., який здійснив дослідження промислових агломерацій як моделей «центр - периферія» локального рівня [2-4, 6, 12, 17].

Постановка завдання. Метою роботи є узагальнення методів та їх прийомів щодо виділення суспільно-географічних периферій різного рангу. Завдання даної роботи:

1. проаналізувати сучасний і класичний досвід наукового пошуку з тематики обраного дослідження;
2. сформулювати сукупність ознак периферій, методів та підходів щодо їх виділення;
3. показати можливості практичної реалізації запропонованих підходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Акцентуємо, що головним атрибутом під час географічного дослідження виступає саме *територіальність* будь-яких процесів, явищ, природних чи суспільних об'єктів, їх систем. Територія, територіальний фактор у регіональному розвитку розглядається, як правило, з трьох позицій:

- 1) як носій різноманітних ресурсів (у широкому розумінні) та умов;
- 2) з точки зору виконання різноманітних функцій - економічних соціальних, екологічних, соціокультурних, політико-національних тощо;
- 3) як специфічний атрибут простору, що впливає на впорядкованість об'єктів, розташованих у ньому.

Відомий вітчизняний дослідник центризму та центричності в географії Шевченко В.О. (2006) визначає периферію як найбільш віддалені від центру місця (точки), завдяки яким власне центр і є центром. Співвідношення «центр—периферія» характеризує такими властивостями [16, с. 86 - 87]:

1) Існування периферії визначає можливість знаходження центру і навпаки. Центри і периферії можуть знаходитись (визначатись, обчислюватись) як умовні (поза конкретною просторовою визначеністю), або як точні (місцеположення представлено у вигляді просторових координат, точних описових прив'язок, у візуальній формі тощо).

2) Вивчення сутності явища центральності свідчить про певну генетичну спорідненість центрів і відповідних периферій, що може існувати у трьох формах:

- Тимчасова визначеність. Яскравий приклад — під час орієнтування на місцевості людина перебуває в уявному (тимчасовому) центрі території (Світу). Такою ж невизначеною і тимчасовою є й периферія — видноколо (горизонт), тобто уявна колова лінія;
- Умовна визначеність. Такі форми характерні для реального і пошукового (концептуального) центризму — центр визначається спонтанно, цілеспрямовано не закріплюється у просторі, тому й відповідна периферія розмита і не чітко визначена, наприклад, центральна частина держави і віддалені населені пункти; центр міста та його околиці тощо;

- Абсолютна визначеність. Ця форма генетичної спорідненості проявляється відносно центру і периферії у випадку, коли вони визначаються на основі точних досліджень (математичних розрахунків тощо).

Нами неодноразово наголошувалось, що *суспільно-географічний центр* є частиною регіону, який має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються.

Під *суспільно-географічною периферією* ми розуміємо частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя (до яких відносяться перш за все великі та середні міста) [4].

Таким чином, головними відмінами суспільно-географічних центрів та периферії є відміни у кількісних характеристиках суспільно-географічних процесів. Використовуючи дефініції, наведені Е.Б. Алаєвим [1] щодо особливостей географічних процесів та узагальнюючи наведений матеріал, конкретизуємо основні *специфічні ознаки* відношень у системі „центр – периферія”:

- 1) Наявність кількісного та якісного (структурного) розриву між центром та периферією будь-якого рівня. Такий розрив пов'язаний з різночасовим та хвилеподібним розповсюдженням будь-яких інновацій.
- 2) Переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії.
- 3) Домінування для центру диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури.
- 4) Висока суспільна атракція центру і, як наслідок, концентрація суспільних об'єктів, процесів та явищ. Натомість для периферії характерна деконцентрація суспільної діяльності.
- 5) В межах центру переважають процеси інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та соціальними групами, а для периферії більше притаманні дезінтегративні процеси, які призводять до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції утворень. Саме такі процеси, на наш погляд, спричиняють формування «периферійної» ментальності, яка ускладнює сприйняття інновацій, консервує застарілі суспільно-географічні відношення та зв'язки.

До основних *орієнтирів розмежування центру та периферії* ми відносимо:

- 1) показники формування чисельності населення і, перш за все, показник сальдо міграцій;
- 2) характерні риси розселення населення (співвідношення міського та сільського населення, людність поселень тощо);
- 3) загальний рівень розвитку і територіальної концентрації соціально-економічної діяльності;

4) рівень розвитку інфраструктури і соціальне забезпечення населення.

Накопичений суспільно-географічний досвід дозволив побудувати загальною систему формалізованих методів, прийомів та підходів щодо фіксації результатів поляризації геопростору з виділенням периферій та центру (інколи - напівпериферій) (таблиця 1)

Таблиця 1

Узагальнення методів, підходів та прийомів щодо делімітації суспільно-географічних периферій*

Група методів (Метод)	Метод, підхід, прийом, база аналізу
Статистичний	Безрозмірні коефіцієнти
	Відносні величини
	Відхилення (лінійне, стандартне, дисперсії)
	індикативний
Математичні	Кореляти
	Центрографічний
	Залишки регресії
	Паліативний підхід
	Факторний аналіз
	Дискримінантний
	Гравітаційні
	Теорія графів
Картографічний	Морфометричний аналіз
	Кореляційні поля
	Ізокореляти
	Поверхня залишків регресії

* складено автором за джерелами [2, 7-9, 11, 13-15]

Безумовно, існує багато інших методів та підходів щодо проведення вищезгаданих операцій з поділу геопростору. Але в нашому дослідженні ми зосередимо увагу на деяких прийомах, наведених в таблиці. Далі розглянемо механізм реалізації запропонованих підходів.

Населення, є найцікавішим об'єктом суспільного дослідження, особливо географічного. Цьому сприяє низка об'єктивних та суб'єктивних факторів. До перших можна віднести динамізм геодемографічних процесів, їх суттєва просторова диференціація, споживчий, виробничий потенціал, релігійні та етнічні відміни тощо. Суб'єктивні чинники підвищеного інтересу до населення з боку географів – це наявність широкої й оперативної демографічної та іншої статистичної інформації, соціальний попит на таку інформацію з боку суспільства.

Зміни (формування чисельності) чисельності населення – найважливіший показник, який характеризує реакцію суспільства на соціально-економічні та екологічні умови існування [9]. Скорочення населення, притаманне більшості адміністративних одиниць Херсонської області, має певні територіальні

особливості. На рисунку 1 показані середньорічні зміни чисельності сільського населення Херсонської області (у %). Ізолінія «0%», із центром у Цюрупинському районі займає незначну площу на південному заході області та включає в себе частково території Скадовського, Каланчацького районів та міськради Нової Каховки.

Ізолінія «-5,21%» характеризує поділ області на дві нерівні частини, відповідно з кращими та гіршими за середньо обласний рівень результатами. Картосхема 1 наочно демонструє просторову неоднорідність процесу формування населення та демонструє загальну для області тенденцію до погіршення умов життя у напрямку «захід - схід».

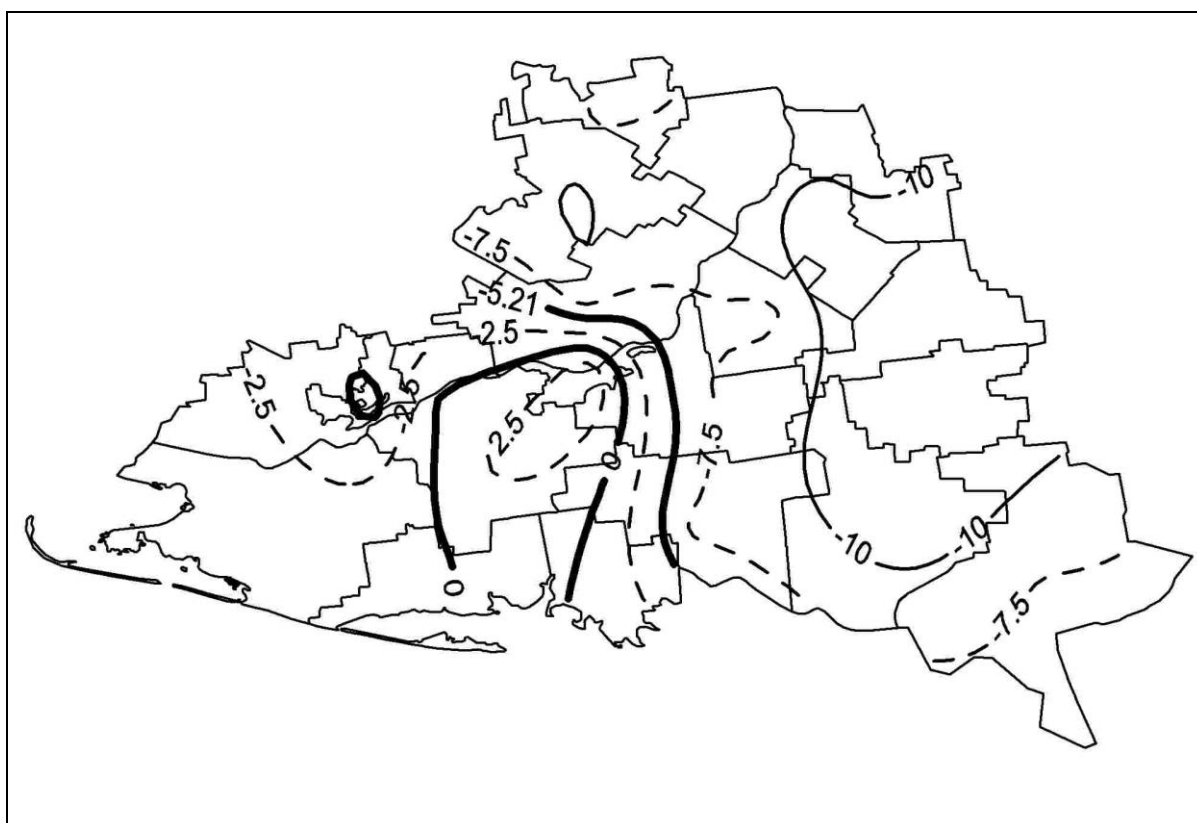

Рис.1 Зміни чисельності сільського населення Херсонської області (у %), 2007 рік до 2003

Таким чином, використовуючи сукупність картографічно-статистичних підходів, можна провести (хоча, і дискусійну) делімітацію геопростору на «Цент», з позитивними змінами чисельності населення, «Напівпериферію», що обмежена ізолініями «0» та «-5,21» та «Периферію» із показниками формування населення меншими за -5,21%. Узагальнюючи, критеріями поділу території стають сукупність відносних величин складного, динамічного геодемографічного процесу, складові якого (особливо міграційних рух населення) можуть також використовуватися в означеній процедурі.

За К. Мезенцевим [5, с.93] територіальне концентрування – це процес випереджуючого збільшення інтенсивності певного виду людської діяльності чи їх сукупності, а також супутніх соціально-економічних явищ на одній ділянці території порівняно з іншими, результатом якого є формування ядра

концентрації та периферії. Для характеристики розміщення населення в межах області використовують індекс концентрації населення регіону (ІКН):

$$ІКН = \frac{\sum |X_i - Y_i|}{2}; \quad (1) \text{ де}$$

ІКН – індекс концентрації населення,

X_i – частка населення АТО в усьому населенні обласного регіону (в %);

Y_i – частка АТО в загальній площі території обласного району (%) [6].

ІКН може коливатися від 0 до 100%, від абсолютно рівномірного, коли на 1% площі мешкає 1% населення, до абсолютно нерівномірного. При коефіцієнті до 20% - розміщення населення рівномірне, від 20 до 40% - розміщення населення нерівномірне, 40% і більше – розміщення населення різко нерівномірне.

Визначення індивідуальних показників нерівномірності розселення в низових адміністративних одиницях пропонується проводити за суттєво спрощеною формулою індексу концентрації населення, залишивши в якості результату тільки різницю між часткою населення адміністративної одиниці в населенні обласного регіону та відповідною часткою площадних показників операційної одиниці.

Аналіз процесу концентрування населення та його параметрів дозволяє виділити на території області «центр» із чітким локалітетом в південно-західному секторі області (відокремлена ізолінією «0» на рис. 2), який виник в результаті спільної дії вище наведених суспільно-географічних та природних чинників та значної по площі та населенню «периферії», яка займає східну та північну частину області. Периферія демонструє значне скорочення чисельності населення та, відповідно, коефіцієнтів нерівномірності розселення.

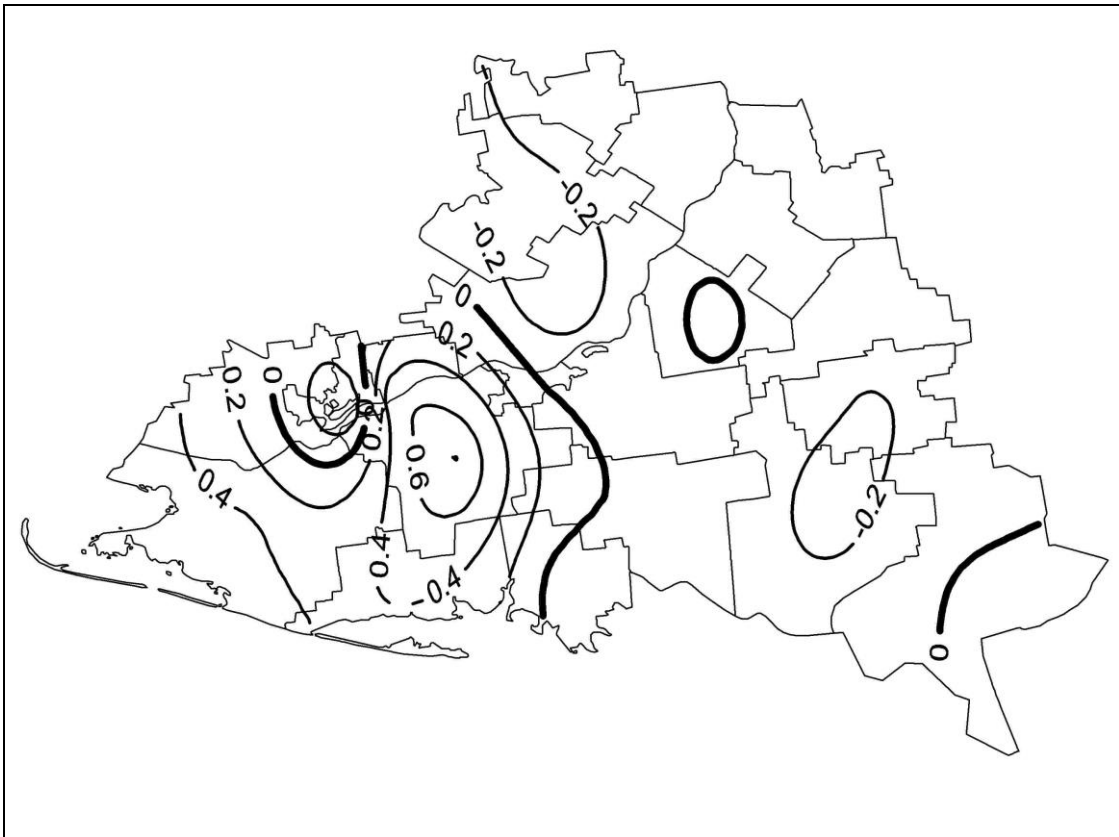

Рис.2 Трендова поверхня зміни коефіцієнтів нерівномірності розселення населення Херсонської області, 2008 рік до 1989 року (у %)

Отримані результати коефіцієнтів нерівномірності розселення в Херсонській області демонструють наступні просторові та часові особливості розселення населення області:

1. Розмежовують адміністративні одиниці області на дві групи: перша група з вищою за середню обласну густоту (концентрацію) населення (значення коефіцієнту вищі за 0); друга група з, відповідно, меншими;
2. Дозволяє проаналізувати часові зміни нерівномірності розселення в обласному регіоні та його складових, виявляти регіони з різновекторними процесами та різною інтенсивністю;
3. визначати демографічне значення адміністративних одиниць для обласної системи розселення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Серед актуальних проблем сьогодення є нарощування просторової диференціації в умовах життя та якості життя регіонів України, що простежується як на національному, так і регіональних і локальних рівнях. В контексті сучасного акцентування і висування на пріоритетні позиції питань розвитку, перш за все, регіонального рівня більша частина наших досліджень була присвячена делімітації території за ознаками «центр - периферія» на обласному рівні.

Поляризований устрій – універсальна властивість географічного простору: на будь-якому просторовому рівні можна виділити центр (соціально-економічний, геополітичний, історико-культурний тощо) і менш розвинену периферію, пов'язану із центром і багато в чому залежну від нього. Процес

поляризації всеохоплюючий та ієрархічний: в процесі регіонального розвитку ієрархічна система територіальної організації суспільства ускладнюється, процес концентрації переходить із точково-осередкової форми в ареальну, а в межах ареалу внутрішня ієрархія відтворюється на якісно новому рівні тощо

Акцентуємо, що, як правило, периферійність як властивість певної території є багатоаспектним явищем, оскільки у будь-якій периферії бачимо різні прояви і причини стагнації окремих суспільно-географічних процесів. Відповідно до різних функціональних проявів існування суспільно-географічних комплексів і систем маємо різні аспекти взаємовідношень між центром і периферією. Порівняльний аналіз процесу концентрування населення в межах області підтверджує такі властивості центру і периферії:

1. Переважання відцентрових тенденцій впливу для центра та доцентрових для периферії.
2. Домінування для центру диверсифікації суспільної структури, ускладнення соціально-економічних функцій та компонент, для периферії – симпліфікація, спрощення взаємозв'язків та взаємовідносин, як правило, за рахунок спрощення самої структури.
3. Висока суспільна атракція центру і, як наслідок, концентрація суспільних об'єктів, процесів та явищ. Натомість для периферії характерна деконцентрація суспільної діяльності.
4. В межах центру переважають процеси інтеграції, посилення взаємозв'язків між географічними утвореннями та соціальними групами, а для периферії більше притаманні дезінтегративні процеси, які призводять до послаблення зв'язків і, в деяких випадках, до повної самоізоляції утворень.

Література

- 1.Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
- 2.Барановський М. Методологічні засади аналізу процесів регіональної депресивності / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. - Харків, 2008. - Вип. 5(2) – С.61-68.
- 3.Гольц Г.А. Стадии развития, структурные уровни и константы территориальных общностей расселения и хозяйства // Известия АН СССР. Сер. геогр. – 1986. – № 2. – С. 34-48
- 4.Грицай О.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия: в поисках общеевропейских закономерностей регионального развития // Известия РАН. Серия географическая. – 1990. – №5. – С.67-78.
- 5.Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
- 6.Пилипенко І. О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008 – Вип. 1. – С.103-108.
- 7.Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області). – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
- 8.Пилипенко І.О. Процедура використання теорії графів для встановлення просторових закономірностей / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. пр. у 4-х т. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – Т. 4. С. 85-86.

9. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя // Розвиток географічної думки на Півдні України: проблеми і пошуки. Мелітополь: „Видавництво Мелітополь”, – С.126-129
10. Пилипенко І.О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008 – Вип. 1. – С.103-108.
11. Пилипенко І. О. Паліативний підхід до застосування регресійного методу в дослідженнях геосистем типу «центр-периферія» / І. О. Пилипенко, О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2009. – № 2 (66). – С. 31-37.
12. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Тьорло В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 130 с.
13. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
14. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет; [пер. с англійск. Ю. Г. Липеца, С. Н. Тагера]. – М.: Прогресс, 1968. – 392 с.
15. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії / О. І. Шаблій. – Львів : Вища школа, 1984. – 136 с.
16. Шевченко В. О. Центризм та центричність в географії / Віктор Шевченко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 160 с.
17. Friedmann J. Regional development policy. – Boston: Mass. Inst. Techn., 1966.